

Opponensi vélemény Sonkoly Gábor „A kulturális örökség történeti értelmezései” című akadémiai doktori értekezéséről

Előre kell bocsátanom, hogy a Sonkoly Gábor által célul kitűzött olyasfajta vizsgálatokat illetően, mint a „történettudomány és a kulturális örökség közötti határ meghatározása”, illetve az a kérdés, hogy „milyen következményekkel járhat a kulturális örökség fogalmi bővülése a történettudomány számára”, művészettörténészként nem tartom magamat kompetensnek – a disszertációnak ez irányú vizsgálatát rá kell hagynom a történész opponensekre. Nekem mindenesetre úgy tűnik, hogy a dolgozat a kulturális örökséggel kapcsolatos folyamatok regisztrálására és elemzésére vállalkozik („a kulturális örökség intézményesítheti a történelmietlen múltinterpretációkat” – 210. old.), de nem tesz érdemi javaslatokat arra, mit is kellene a történettudománynak lépnie: felvenni az új szemléletmóddal a küzdelmet, integrálni kellene azt, esetleg hasonlúnia hozzá? Annyi mindenesetre előre bocsátható, hogy ahogy a gyakran erősen történelmietlen szövegek, amelyek leginkább a vizsgált magyarországi – és némileg más hangsúlyokkal például a szlovákiai – világörökségi felterjesztésekben megfoghatók, jószerivel nem történészi közreműködéssel íródtak (210. old.), ugyanúgy nem is a művészettörténet, de még csak nem is a műemlékvédelem korábban még létező intézményrendszere tudományos munkatársainak produkciói.

Az én nézőpontom meglehetősen egyoldalú: a műemlékvédelem, és ezen belül főleg a műemlékvédelem gyakorlata, illetve az utóbbi évtizedek műemlékvédelmi történései szempontjából próbálhatom csak megítélni a munkát. Ráadásul ezek a szempontok korántsem történeti elemzésen alapulnak, hiszen a vizsgált korszak lényegében egybeesik életpályámmal, sőt valójában még rövidebb is annál. Szempontjaim nem a történetírás – nem is az ebben az esetben azzal egyező érvényűnek gondolható művészettörténet-írás – körébe tartoznak, csupán az azt természetesen megelőző emlékezés, emlékezet fogalmaival írhatók le, vagyis meglehetősen szubjektívek, még azokban az esetekben is, amikor megjegyzéseim az intézményi emlékezet részeként jelennek meg. A kérdés egyáltalán nem lényegtelen: arról van szó, hogy lehet-e, szabad-e tárgyalni a közvetlen közelmúltat pusztán teoretikusan, vagyis attól elemelkedve, ami valójában történt és aminek történeti számbavétele még meg sem kezdődött.

Arra, hogy nem teljesen alaptalan részemről ez az eljárás, maga a disszertáns hatalmaz fel, amikor megállapítja (11. old.), hogy a témával való történészi foglalkozást az indokolja, hogy „a társadalom egyre intenzívebb kortársiasságot, azaz kutatói tevékenységének egyre felhasználóbarátabb aktualizálását várja el a történésztől”.

A tézisekben olvasható, hogy a kulturális örökség „magában foglalja a műemlékvédelem hagyományát”. (6. old.) A magyarországi politikai-kormányzati retorika, az intézmény átalakítások, össze- és szétválasztások, az intézményi névadások szintjén ez persze így is van, azonban sajnos szó sincs arról, hogy valamiféle olyan bővítésről lenne szó, ami akár csak speciális esetként tartalmazza a régit is, mint például a nem-euklidészi geometriák az euklidészit. Az új nem a régihez hasonlóan pontosan meghatározott kritériumrendszert jelent, hanem a definíciók és szabályok hiányát – ahogy azt a disszertáns többször is hangsúlyozza, a kulturális örökség „bolyhos”, pontos tudományos meghatározással nem rendelkező és a használói által azt nem is igénylő fogalom. A műemlékvédelem jogi szabályozása azonban az első, 19. századi törvények óta pontosan definiált – idővel némileg változó, leginkább bővülő vagy táguló –, a történeti jelentőséget rendre kiemelő meghatározások alapján működik. A műemlékvédelem egyik – véleményem szerint talán a legfontosabb – feladata az, hogy a művészet- és építészettörténet alapvető, részben az idő által véletlenszerűen, részben pedig tudós generációk által tudatos gondossággal kiválasztott forrásbázisát átörökítse a jövőbeni kutatói nemzedékek számára is (ezzel természetesen a

társadalom minden nem tudományos alapon álló tagjának is rendelkezésére bocsátva azt). A dolgot persze bonyolítja az épületek használati értéke, a használat nélkül egyenesen ellehetetlenülő fenntarthatóságuk problémája, a környezet más – levéltári, könyvtári – forrásbázisokhoz képest sokszorosan romboló hatása és ezen hatások kivédésének vagy lassításának az épületek méreteiből is adódó nagy anyagi terhe, de ez nem fedheti el azt, hogy a műemlékek összessége egy olyan, épületeket tartalmazó „levéltár”, amely az építészettörténet és társtudományai egyszer meghozott tudományos következtetésit, „tételeit” mindig ellenőrizhetővé és újragondolhatóvá teszi – hasonlóan ahhoz, ahogy az okmányok újraolvasása, a későbbi tudományos következtetésekkel, módszerekkel történő újbóli összevetése minden generációnak megadja a korábbi eredményekkel való egyetértés vagy egyet nem értés lehetőségét. A matematikai tételek ismételt bizonyíthatósága, a természettudományos kísérletek reprodukálhatósága a művészettörténet tudománya szempontjából a műalkotások megőrzésével, a műemlékek fenntartásával állítható párhuzamba. Ha igaza van Sonkoly Gábornak abban, hogy „a kulturális örökséget a jövőtől való félelem jellemezi”, akkor érthető a műemlékvédelemnek a kulturális örökség nevében történt háttérbe szorítása, hiszen azt az „okmánytár” megőrizhetőségébe vetett, a jövőhöz optimistán viszonyuló hit éltette. Ez alkotta a háttérét annak, hogy egy rövid fél évszázadra a magyarországi műemlékvédelmi tudományos tevékenységben a műemléki épületkutatás gyakorlata fontosabbnak tűnt az elméleti vizsgálatoknál. Annak biztosan nem érezte szükségességét a magyar műemlékvédelem, hogy mindent új elméleti alapokra helyezzen. Ha megtette volna, és maga fordul a „borzas” fogalmak felé, az az események ismeretében annyi különbséggel járt volna, hogy önként szüntette volna meg mindazt, aminek kidobását így kénytelen volt a politika magára vállalni. A disszertáció témaválasztásának időszerűségét mutatja, hogy annyira nem kicsiny a történetiség elvetésének és elvesztésének a veszélye, hogy az a magyar műemlékvédelem területén jórészt már meg is történt.

A Sonkoly Gábor által „bolyhos”-nak nevezett, általam gyakran parttalannak érzett kulturális örökséget – legalábbis Magyarországon – nem érdekli az eredeti, elég neki a csupán hasonló vagy az ilyen is lehetett volna. Érdemes a disszertációban is említett „Narai dokumentum a hitelességről” recepcióját példaként felhozni. A dokumentum 1994-ben született egy világörökségi konferencián, amelynek apropóját az a kérdés adta, hogyan illeszthető be a világörökségi gyakorlatba, hogy Japánban egyes szentélyeket sok évszázad óta rendszeresen lebontanak és pontosan ugyanolyan formában újjáépítenek. Az *authenticity*, az eredetiséggel lényegében szinonim hitelesség addig a műemlékvédelem nemzetközi szókincsében alig fordult elő – „minden karták atyja”, az 1964-ben a műemlékek és műemléki együttesek (korabeli fordítás) konzerválásáról és restaurálásáról megfogalmazott Velencei Karta is csak hiteles dokumentumot említett egyszer –, annál fontosabb helye volt azonban az 1972-es világörökség konvenció kritériumrendszerében. Valójában tehát igencsak új fogalom, így a hitelesség elvének a nemzetközi örökségvédelmi diskurzusban történő, a disszertáns által tételezett visszaszorulása (tézisek 8. old. + következtetések) csak egészen kortárs jelenség lehet. A Narai Dokumentum magyar fordítása 1997 elején jelent meg, tudatosan a Velencei Karta újraközlésével együtt, és a dokumentum és a világörökség hitelesség kifejezése az 1990-es évek közepétől a magyar gyakorlatban villámgyorsan elterjedt, relativizálva az eredeti anyagi való – anyagi „szubsztancia” – műemléki megőrzésének alapelvét. Ma – legalábbis Magyarországon – hitelesnek mondott és műemlékek kiegészítéseként meg is építhető nemcsak a tudományos hipotézis, de a múlt vágyálma is. Várkapolnák ablakainak egyetlen töredékkel sem igazolható új mérműveibe rovásírásos feliratokkal ékes, historizáló üvegablakok kerülhetnek, falfestések körömnymi nyomát sem hordozó helyiségeket a késő középkori zöld szobákat imitáló indadíszes mustrába öltöztethetnek más várak 1900 körüli bécsi festő historizáló tervein alapuló kifestésének neohistorizáló másolataival segítségével, architektonikus ábrájú, gótikus kályhacsempét

kétszeresre nagyítva és kőbe átültetve lehet műemléki kápolnám szentségfülkéjét megalkotni. Ez egyébként ugyanaz a jelenség, mint amit Sonkoly Gábor is rendre felfedezett és kritizál is az általa vizsgált magyarországi (és külföldi) örökségvédelmi dokumentumokban, és amivel kapcsolatban a szemléletes „a történelem impotenciája” kifejezésre ragadtatta magát (206.old.).

Az örökségfogalom műemlékvédelemre történő rátelepedése kapcsán jelzésértékű, hogy a disszertáció 25 oldalnyi, 306 tételt számláló forrás- és irodalomjegyzékébe a néhai Országos Műemléki Felügyelőség / Országos Műemlékvédelmi Hivatal / Kulturális Örökségvédelmi Hivatal hivatalos publikációinak teret adó, 2016-ig 60 évfolyamot megélt *Műemlékvédelem*, az 1991 és 2004 között megjelent *Műemlékvédelmi Szemle*, a 15 kötetnyi *Magyar Műemlékvédelem* évkönyv, továbbá a kéttucatnyi műemléki konferencia kiadványai egyetlen írása sem került bele. Jól megfelel ez annak szemléletnek, amelynek jegyében a KÖH egyik elnöke a *Műemlékvédelem* folyóiratcímét a divatos örökségfogalom értelmében már a 2000-es évek első évtizedében is teljesen elavultnak nyilvánította. A bibliográfia az egykori műemlékvédelmi szervezet mindössze három, már régóta halott munkatársának tartalmazza összesen hat írását, Levárdy Ferenc 1965-ben megjelent Pannonhalma könyvecskéjét, egy Mendele Ferenc által szerkesztett, a Nógrád Megyei Idegenforgalmi Hivatal által 1972-ben kiadott Hollókő kötetet, Mendele Ferenc, valamint Román András egy-egy tanulmányát Hollókőről, illetve a magyarországi népi műemlékek védelmének elveiről a szlovákiai műemléki évkönyv 1976. évi kötetében, Román András egy 1990-es kis könyvét Hollókőről – ezek mindegyike jóval korábban jelent meg, mint a kulturális örökség fogalmának tényleges magyarországi térnyerése –, és valamivel újabbnak egyedül Román András *487 bekezdés és 617 kép a műemlékvédelemről* című kötete számít. A magyarországiak egyike sem műemlékvédelmi kiadvány, és bár a két szlovákiai cikk megjelenési helye a szlovákiai hivatal évkönyve, de a jegyzékben a *Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok* sorozatcím több helyen is hibás lejegyzésű „átiratként” jelenik meg. Bármennyire is az épületkutatás gyakorlata állt a magyar műemlékvédelem tudományos kutatásainak középpontjában, ennél azért az elmélet terén is többet tett le az intézményrendszer az asztalra. De nem jártak jobban más európai országok műemléki folyóiratai sem. Egyedül az osztrák *Österreichische Zeitung für Kunst und Denkmalpflege* egyetlen 1955-ben közölt cikke szerepel a hivatkozott művek között, pedig a dolgozatban hangsúlyosan szereplő Bécsi Memorandum kapcsán azt gondolhatnánk, hogy ahhoz csak volt valamennyi közülük az osztrák műemlékeseknek is. Annál is inkább, hiszen a ’nagyváros mint műemlék’ budapesti szempontból is fontos gondolatkörének kidolgozását Edgar Vancsa, az osztrák *Bundesdenkmalamt* munkatársa végezte el, összefüggésben többek között a műemléki topográfia munkálataival. Gondolatait elég korán megosztotta magyar kollégáival is, például az Országos Műemlékvédelmi Hivatal és az ICOMOS [a műemlékvédelem nemzetközi civil szervezete] Magyar Nemzeti Bizottsága közös, 1988-ban Ráckeviden rendezett „Denkmalschutz der Städte” konferenciáján, amelynek anyaga a következő évben „Az ICOMOS magyar tagozatának kiadványai” sorozatban jelent meg. De a német műemlékvédelem sem kapott szerepet a disszertációban. Egyedül Michael Petzet, az ICOMOS akkori elnöke egy az internetről letöltött, a Velencei Karta 40. évfordulója alkalmából született elemzésével találkozni – ennek egyébként egy változata az évforduló alkalmából Budapesten és Pécsen rendezett nemzetközi konferencián is elhangzott, és a Műemlékvédelem különszámán kívül az ICOMOS „Monuments and Sites” sorozatának IX., a konferencia teljes anyagát angol-francia nyelven közzétevő kötetében is megjelent. A két kiadvány is példa arra, hogy a magyar műemlékvédelem aktív szerepet játszott a disszertáció témájának nemzetközi alakításában. A Történelmi Városok Védelmének Nemzetközi Kartája alapszövege egyenesen Magyarországon született, miután 1983-ban az ICOMOS döntött a szervezet Történelmi Városok (később kibővítve: és Falvak) Bizottsága létrehozásáról, annak

székhelyét mintegy húsz évre Egerbe helyezve, és az alapító elnök, Román András vezetésével kidolgozott szöveg került elfogadásra az ICOMOS 1987. évi washingtoni közgyűlésén. A világörökség stratégiai céljainak a disszertációban is hivatkozott „4C” formájában – *credibility, conservation, capacity building* és *communication* (71. old.) – történt meghatározására a Világörökség Bizottság budapesti ülésén, 2002-ben került sor, a Budapesti Nyilatkozat a Világörökségről című dokumentumban. Egyébként a tárgyalt nemzetközi dokumentumok némelyikének szövegezésében, soknak az elfogadásában részes magyar szakemberek publikált beszámolóinak megismerése fontos háttéradatokkal is szolgálhatnának a folyamatokról, például az UNESCO és az ICOMOS viszonyáról, a nemzetközi intézményekből való kilépéseknek – így az USA UNESCO-távolmaradása – az anyagi következményeken keresztül a világörökségi tanácsadói munkát befolyásoló vonatkozásairól. A dolgozatban elemzett dokumentumok korántsem kizárólag szakemberek nemzetközi szellemi tornáinak eredményei, háttéralkuk és kamarillapolitika, egyéni ambíciók és nemzeti erőfeszítések eredőinek következményei – például a dokumentumok városokhoz kapcsolódó nevezéktanát tekintve. Más területen az ilyesfajta vizsgálatokat Sonkoly Gábor is indokoltnak tartja, miszerint fontos lenne azonosítani a világörökségi felterjesztések jobbára névtelen felterjesztőit, vizsgálni a felterjesztések időpontjára jellemző politikai viszonyokat. Ma ez a munka még viszonylag egyszerű lenne – a személyeket tekintve leginkább talán az *oral history* módszerével –, mert még feltalálhatók a szereplők. Évtizedek múlva a szövegek anoním szerzőinek azonosítása például a levéltári kiválasztódás során először selejtezett megbízási szerződések segítségével már alighanem reménytelen lenne.

Bibliográfiai kérdés a munka forrásbázisának egyik döntő csoportját alkotó nemzetközi dokumentumok, karták, ajánlások, deklarációk a dolgozatban való megjelenésének módja is. Maximálisan dicsérhető, hogy a szerző ezeket az eredeti vagy az egyik eredeti nyelvű változatban használta – munkájának egyik kiindulópontja egyenesen az, mennyire nem feleltethetők meg egyes kifejezések egymásnak különböző európai nyelvekben. Az is természetes, hogy a letöltés időpontján kívül megadja a megjelenés évét is. Ugyanakkor a forrásoknak maguknak is van hasznosítható történetük, például egyáltalán nem lényegtelen kérdés ezen dokumentumok hazai recepciójának időrendje, magyar fordításuk, illetve kiadásuk, esetleges ratifikációjuk időpontja. Ehhez még csak a *Műemlékvédelem* folyóirat időrabló átlapozására sem lett volna szükség, hiszen az első ötven év tárgymutatóval is felszerelt repertórium is rendelkezésre áll, nem is beszélve az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága által megjelentetett *Karták könyve* Román András által gyűjtött, válogatott és szerkesztett 2002-es első, és a Fejérdy Tamás által kiegészített, 2011-ben megjelent bővített második kiadása vaskos köteteiről. Így például az 1964-ben Velencében rendezett II. Nemzetközi Műemlékvédelmi Kongresszusról még abban az évben megjelent a Velencei Karta szövegezésében is aktív szerepet játszott magyar résztvevők beszámolója, az 1931. évi Athéni Karta szövegének újra- és a Velencei Karta első közlésével, és az sem érdektelen, hogy az 1994-ben megfogalmazott, a hitelességről szóló Narai Dokumentum 1997. évi magyarországi közzétételekor a Velencei Karta újraközlését is szükségesnek tartotta a műemlékvédelmi szakma. A Budapesti Nyilatkozat a Világörökségről természetesen már születésének évében, 2002-ben megjelent magyarul is. Az ugyancsak jelentős magyar részvétellel megfogalmazott Krakói Karta az épített környezet védelméről (2000) több naprakész beszámolóval, majd a szöveg gyors magyar nyelvű közlésével azonnal megjelent a műemléki szakirodalomban. Az 1976-os Nairobi Ajánlás magyar fordításának közzétételére ugyanakkor hat évet kellett várni.

A kulturális örökség fogalmi „bolyhossága” mintha a disszertáció írásába is belopakodott volna – ezt jól mutatja a jog, a nemzetközi jog, a jogrendszer kérdésköreinek kezelése. Függetlenül a különböző dokumentumok elnevezésétől, jogi érvénye csak azoknak lehet, amelyek a nemzetközi elfogadás/csatlakozás, majd parlamenti ratifikáció útján az

országok jogrendjébe épülnek bele – ennek következtében legalább valamilyen mértékig például bírósági eljárásokban is hivatkozási alapot jelenthetnek. Ez a dolgozatban szerepel is, ahogy az is, hogy a nem ilyen természetű dokumentumok érvényességét gyakorlati alkalmazásuk igazolja. (46. old.) Ugyanakkor arról is olvashatunk a disszertációban, hogy az Athéni Karta és a Velencei Karta között eltelt mintegy harminc évben nem született a városvédelemre vonatkozó nemzetközi jogi egyezmény (45. old., 104. jegyzet), pedig ezek maguk sem azok. Azt nem tudom ellenőrizni, hogy valóban egyre több-e az olyan nemzeti szabályozás, amely közvetve vagy közvetlenül a világörökségi mintát veszi alapul a helyi szabályozás érdekében, annyi azonban biztos, hogy a helyi – ezen itt az országos értendő – védelem előfeltétele minden világörökségi jelölésnek vagy védelemnek. A nemzeti parkok lassan másfél évszázados és a műemléki törvények közel kétszáz éves hagyománya ezt – már ott, ahol ez a hagyomány valóban élő – tudja is kezelni. A világörökségi listáról történt eddigi két törlés egyike éppen abból adódott, hogy az arabiai oryx antilop élőhelyeként nemzeti parkként védett területet az ománi kormányzat gazdasági megfontolásokból egytizedére csökkentette, ami a védelmi cél elérését alapvetően veszélyeztette. A jogi problémák éppen akkor adódnak, ha olyan új konstrukciók kialakítására kerül sor, mint például a kultúrtáj – véleményem szerint egyébként ennek népszerűvé válása nem kizárólag a tájfogalom eszméje kibővülésének köszönhető, hanem annak is, hogy a világörökségi lista korlátozott volta – a fejlődő világ egyre kevésbé szeretne például további európai városokat látni rajta – miatt ez egyfajta menekülési útvonalat jelenthetett egy ideig. Amíg a kultúrtáj igazán friss és még emlékekkel nem kitöltött kategória volt, segíthetett természeti emlékként vagy történeti városként „kigolyózott” európai helyszínek visszacsempészésében (például a Fertő tó vagy Drezda esetében). A magyarországi törvényi szabályozásban szereplő, a kultúrtájnak megfeleltetett történeti tájjá nyilvánítással szembeni – alapvetően gazdasági megfontolásokon alapuló – helyi és kormányzati ellenkezés tetten érhető volt például a leginkább valóban ezzel a fogalommal körülírható Bábolna műemléki védelem alá helyezési kísérlete esetébe: történeti tájként az egész együttes védelme zátonyra futott, és csupán néhány épület lett műemlék. A tokaji világörökség területén újra és újra felvetődő, annak intaktságát alapvetően veszélyeztető ipari hasznosítási tervek is egyértelműen mutatják, hogy a korábbi védési kategóriák mennyire nem fedik le – se területileg, se eszmeileg – a világörökségnek jelölt és végül el is fogadott helyszínt. Arra, hogy milyen reális veszélyei vannak ennek, Drezda a jó példa, ahol az eredetileg világörökségnek jelölt egykori barokk város szempontjából a külső autópálya-körgyűrű befejezését jelentő híd semmilyen vizuális kárt nem okozott volna, a végül elfogadott Elba-völgy kultúrtájban azonban megengedhetetlen beavatkozásként értékelték. Drezdának a dolgozatban történő, Bécs, Köln vagy akár Budapest mellé helyezése egyébként éppen ebből a szempontból nem igazán indokolt, annyiban viszont nagyon is, hogy ugyanazt a politikai-beruházói gátlástalanságot jelképezi, amely a közösségre hivatkozva magánérdekeket igyekszik érvényesíteni. Köln és Bécs esetében sem volt szó arról, hogy a városok jobb élhetősége – a disszertációban Bécs egyik legnagyobb büszkeségéként hivatkozott „városi életminőség” – vagy akár a városi táj szellemi tartalmai szempontjából bármilyen nyereséggel járt volna a magasházak építése, ahogy a Kopaszi-gátnál építendő magasházból is kizárólag a beruházónak és a különleges kilátást élvező néhány magánembernek lenne haszna. Drezdában a közérdeket csak szlogenként használó, arrogáns várospolitikusok nem arról szavattatták meg a városon áthaladó távolsági forgalomtól megcsömörlött, egyben azonban a világörökség státusz fennmaradásában valójában érdekelt lakosságot, hogy az autópályát a világörökségi szempontoknak teljes mértékben megfelelő alagútban vagy a kultúrtájhoz nem illeszkedő hídon kellene-e átvezetni az Elba völgye alatt, illetve benne, hanem arról, hogy legyen-e autópálya híddal együtt, vagy egyáltalán ne legyen. A kérdéssel végül döntő világörökségi ülés előtt még egy héttel is azzal áltatta magát a város vezetése a német műemlékvédők éppen Drezdában rendezett éves országos konferenciáján,

hogy a kancellár asszony majd ügyis közbelép, a világörökségi listáról történő törlés úgysem történhet meg.

A disszertáció témája szempontjából tehát a kölni és a bécsi magasházak kérdéséhez hasonló – már a dolgozat benyújtása utáni rapid – fejlemény a Kopaszi-gát területére tervezett, a budapesti Duna-partok védett látványába bezavaró magasház kérdése. Így a tudományos kutatás akár azonnali gyakorlati haszonnal is járhatna, ha az illetékesek elolvasnák és végiggondolnák a dolgozatban foglaltakat, de már a világörökségi védelemmel kapcsolatban kidolgozott eljárásrend 1989-es dokumentumát is csak Sonkoly Gábor olvasta, pedig már abban veszélyként jelölték meg az esetleges toronyház-építkezéseket. (158. old.) A dolgozat ezen fejezete egyébként már 2015-ben megjelent nyomtatásban is, ha valakit a hazai döntéshozók közül érdekelt volna, a Kopaszi-gáttal kapcsolatos önkormányzati szavazás során akár már érvényesülhettek is volna a tanulságai. Kérdés, hogy a bécsihez hasonlóan meghozott első döntést követően nálunk lesz-e a bécsi városvezetésnél sokkal kevésbé autonóm budapesti önkormányzat abban a helyzetben, hogy végül a tervek erőteljes visszavágásával megismételje a bécsi megoldást. Annál is kérdésesebb ez, mert a budapesti világörökség helyszín sokkal központibb területein, így a magterület részét képező budai várban és a pufferezónához tartozó Városligetben is egyre kevésbé érvényesülnek a magyar – nemzeti – műemléki védelem előírásai és szempontjai, amelyeket tervszerű munkával bont le a kormányzat a törvényi szabályozás szintjén is, alapvetően sértve ezzel a világörökség egyezményben foglaltakat.

A disszertációban a bécsi fejlemények tárgyalását mindenesetre kissé egyoldalúnak látom. „Az archiváló műemlékvédelmi hagyományra épülő tárgyi örökség” (63. old.) Ausztriában több mint másfél évszázadra visszatekintő gyakorlata nélkül például aligha lehetett volna mindössze négy év alatt az óváros épületállományának védelem alatt álló 8%-át 80%-ra emelni (110. old.). Ehhez az osztrák műemléki szervezet, a *Bundesdenkmalamt* „statikus örökségfelfogásból kiinduló műemlékvédelmi szakember”-einek több évtizedes, vaskos katalógus-kötetekben is kifejeződő inventarizációs, műemléki topográfiai gyűjtőmunkájára volt szükség, amely természetesen nem csupán az utóbbi évtizedek nemzetközi fejleményei kapcsán fordult az épületegyüttesek területi védelme felé – a magyarországi műemlékvédelemhez hasonlóan –, hanem példájával éppen alakította a disszertációban tárgyalt korszak változásait, már jóval a Bécsi Memorandum előtt is. A *Bundesdenkmalamt* a 2005-ben Bécsben rendezett konferencia rendezői között valóban nem lett nevesítve, az esemény tanácsadó testületében azonban ott volt az akkori bécsi Landeskonservator, és még inkább elődje, az akkor már a teljes hivatal szakmai vezetését ellátó Generalkonservator posztját betöltő, nemegyszer a disszertációban csak érintőlegesen említett Alois Riegl értékelméletének propagátoraként is fellépő Eva-Maria Höhle, akinek finoman határozott személyisége, a krízis idején már háromévtizedes bécsi műemlékvédő gyakorlata és szakmapolitikai tapasztalata nagyon is tetten érhető a kompromisszumos döntésekben. Amivel kapcsolatban azért nem árt hangsúlyozni, hogy a politikai-beruházói erőszakosság jeleként fennmaradt, mert már visszabonthatatlan egyetlen magasépülettől eltekintve a döntés a műemlékvédelem sikerét jelentette – a városvezetését csak annyiban, hogy a világörökségi státuszt nem vették el Bécstől.

Ha viszont már szóba került az osztrák műemléki topográfia, meg kell jegyezmem, hogy az annak első részeként 1907-ben megjelent kremsi kötet nem azért tartalmazza a később kultúrtájként világörökségi státuszt elnyert Wachaut, mert már ezzel is a későbbi fejlemények tájfogalmát, még akár a bécsi óváros 2000-et követő városi táj felfogását kívánták előrevetíteni (89. old.), hanem azért, mert az osztrák topográfia munkálatai, az akkor már sokévtizedes német példákat követve, a politikai territoriális egységek mentén alakultak, a nagyvárosok kivételével lényegében a járásokat (Magyarországon majd a megyéket) téve meg az egyes kötetek alapjául.

Sajnos nemcsak a tréfa kedvéért kell megemlíteni, hogy a „magasság iránti vágy” valahogy együtt él a világörökség eszméjével, hiszen Hollókő önkormányzati vezetése is egyre magasabbra tör, és a falu világörökség státuszának mind hivatalos, mind a közönség részéről való elfogadása során pozitívként kezelt várrom kétévtizedenként egy-egy emelettel bővül, arányaiban mindenképpen egyre kevesebb eredeti falszöveggel büszkélkedve. Fél évszázaddal ezelőtt mindenestre az eldugott kis falu vezetése elfogadta a műemlékvédelem partneri segítségét, felismerve, hogy a műemléki beavatkozás kitörést jelenthet a településnek – nemcsak a turizmus szintjén, hanem olyan közösségi tereknek, infrastruktúrának a műemlék épületek egy részébe telepítésével, amelyeket e nélkül sokkal lassabban kaphattak volna meg. A természeti és történeti környezetét tekintve legalább ilyen adottságokkal rendelkező, az 1950-es években még hasonlóan intakt Tihany ugyanakkor más útra lépett, mert a balatoni viszonyok ezt lehetővé tették – viszont a település „szállodává alakítása” és a helyi lakosság életminőségét és komfortját világszínvonalúvá tevő, alapos modernizációja a földtörténeti jelentőségű táji adottságokkal együtt sem adnak sok reményt a dolgozatban is hivatkozott várományosi listáról valódi világörökséggé történő előrelépésre. Sonkoly Gábor elemzése kiemeli Hollókő kapcsán, hogy a kulturális örökség szellemi és társadalmi gyakorlati vonatkozásai mára valójában elvesztek, illetve egyfajta imitációként éledtek újjá a turizmus hatására. A keret, az épületek helyreállított együttese – mondhatni a műemlékvédelmi produkció – azonban jórészt ma is eredeti, jelezve azt, hogy a műemlékvédelem kulturális örökségvédelemként való meghaladása a megőrzés gyakorlata szempontjából egyáltalán nem igazolja a „felsőbbrendűség” tényét.

Nem mindenben állja meg a helyét az a szembeállítás sem, hogy a „tárgyi örökség” műemléki védelme mindenképpen ellentmondásban lenne a kulturális örökségnek a közösségi igényeket jobban figyelembe vevő, a történeti környezetben történő új építések elfogadásával jellemzett szemléletével. Maga a disszertáns emeli ki a budapesti világörökség 1989-es tanulmányából, hogy az mennyire hangsúlyozta a város történetisége, annak kontinuitása szempontjából például az új dunai szállodasor, a Várpalota kulturális intézményei, a vári lakónegyedben alkalmazott „új épület régi környezetben” izgalmas építészeti feladata”, az új Erzsébet-híd példáit. (159. old.) A magyar műemlékvédelem – egyébként a Velencei Karta szellemében – sosem tagadta a kortárs alkotások létjogosultságát a helyreállított műemlékeken és a műemléki területeken, annál inkább elvetette a historizáló megoldásokat. Fontos volt természetesen az „illeszkedés” kérdése, de nem annyira a műemlékvédelmi, sokkal inkább az építészeti-urbanisztikai szempontrendszer részeként. Ami pedig az 1989-es dokumentumban ugyancsak szereplő, már említett toronyházépítési veszélyt illeti, ennek kiemelését a korábbi tapasztalatok már akkor indokolták: a történeti városmagok egyáltalán nem elmaradtak, a kortárs nemzetközi folyamatoknak nagyon is megfelelő területi védelme az 1960-as, 1970-es években minden előzetes szándék ellenére viharos gyorsasággal maga után vonta a környező, ugyancsak sok építészeti értéket hordozó városrészek részleges vagy akár teljes bontását, és a homlokzatmagasságot megtöbbszöröző lakótelepekkel való beépítését például Székesfehérváron, Veszprémben, Győrött, a helyi politika presztízsbetűzésüként megjelenő, a kezdetektől fogva számtalan szempontból problematikus magasházakkal együtt (Pécs, Veszprém, Gyöngyös, Szolnok).

A dolgozatban dokumentált fejlemények ismeretében elhamarkodottnak tűnik, de mindenképpen bizonyítást kívánna, hogy a közép-európai és ezen belül a magyar világörökségi helyszínek „sokszor *ad hoc*-nak tűnő, személyes vagy kisközösségi indíttatású nevezési kezdeményezések” eredményei lennének. Legalábbis nálunk az állami hivatalosság, illetve a szakhivatalok szerepe fontosabbnak tűnik. Az 1987-es budapesti nevezés biztosan ilyen volt, a hollókői pedig maga a dolgozat mutatja ki az Országos Műemléki Felügyelőség kétévtizedes szakmai munkájának – szerintem a nevezésben is megnyilvánuló – meghatározó voltát. A Fertő esetében fontos szerepet játszott az önálló osztrák helyszínként

azt elfogadtatni nem tudó szomszéd ország, ezen belül mind a természet-, mind pedig a műemlékvédelem társulási „meghívása”. A Hortobágnál egyszerűen nem látom azt a közösséget, amely a természetvédelem helyett ilyen kezdeményezéssel élhetett volna, és ez vonatkozik Aggtelekre is. Egyik lehetőségként azonban ezzel is lehet számolni: a korábbi években a tetőtereknek a területre máig talán a legnagyobb veszélyt jelentő meggondolatlan eladását végrehajtó kerületi önkormányzat kezdeményezte teljesen váratlanul a budapesti világörökség kibővítését az Andrássy úttal, és egyfajta személyi folyamatosság útján az ottani főépítész Esztergomba költözése adott hirtelen lökést az esztergomi váregyüttes teljesen irreális világörökségi ambícióinak. Régészeti szakmai háttér mozgatja a római limes pályázatának 2018-ra várható benyújtását – az érintett települések egy részében a helyi önkormányzat legalábbis tartózkodó, időnként határozottan tiltakozó hozzáállásával. Ez utóbbi hasonló a Hegyalján érzékelhető tendenciákhoz, a szalmatüzelésű erőmű és hasonló projektek „elkaszását” a településük jövőjének ellehetetlenítéseként érzékelő, ezért a világörökségből kilépni szándékozó önkormányzatokkal, illetve polgármesterekkel.

Meglepett, hogy csak a dolgozat végén került elő az örökségközösség fogalma (221. oldaltól) – akkor is kizárólag egyes, a rájuk jellemző kulturális és társadalmi gyakorlatok folytonosságát őrző, városi lakossági csoportokra korlátozva. Ehhez kapcsolódik, hogy a kutatásaihoz különben nagyon sok – lényegében hiánytalan körű – nemzetközi dokumentumot felhasználó Sonkoly Gábor nem használta elemzéseikhez a 2005-ben Faróban született „Európa tanácsi keret-egyezmény a kulturális örökség társadalmi értékéről” című dokumentumot, amelynek magyarországi ratifikációja a műemlékvédelmi szervezet 2010 utáni lejtmenetének talán egyetlen sikeres momentuma. Megtalálhatók benne például a kulturális örökség és az örökségközösség – talán a „bolyhos” jelző szempontjából is – figyelemre méltó definíciói. A benne foglaltakhoz, egyben az Európa Tanácshoz kapcsolódóan tudósok – a hasonló dokumentumok körében talán példa nélküli esetként teljes névsorral is dokumentált – köre 2007-ben közreadta az „Európai manifesztum a többszörös kulturális kötődésért” című, a hasonló szövegekhez képest jóval alaposabb és részletesebb megfogalmazású dokumentumot. Javasolom e két szövegnek a további vizsgálatokba történő bevonását.

Erősen kételkedem a történettudomány és annak marginális területeit összehasonlító táblázatban „A történettudomány korszaka (1800-as évek – 1960-as évek)” keretében olvasható azonosítással kapcsolatban, miszerint a marginálisként jelölt „Örökség” egyik német megfelelője a *Denkmalschutz* lenne (28. old.; az *Erbe* kapcsán ld. még: 20–21. old., 38. jegyzet), még akkor is, ha az 1975-ben az Európa Tanács égisze alatt megrendezett európai műemlékvédelmi év német megnevezése – *Europäisches Denkmalschutzjahr* – az esemény most meghirdetett reinkarnációjának, a kulturális örökség 2018-as európai évének elnevezésében – *Europäisches Jahr der Kulturellen Erben* – mintha valóban az *Erbe* és a *Denkmalschutz* egyazon jelentését támasztaná alá. A *Denkmalschutz* a műemlékvédelemre két kifejezéssel is rendelkező német nyelvben a tevékenység törvényi-hatósági oldalát jelenti, és nemhogy maga az *Erbe*, örökség kifejezés, de még a *Kulturerbe*, kulturális örökség sem feleltethető meg neki. Az osztrák műemlékvédelmi szervezetet ma is *Bundesdenkmalamt*nak hívják, ahogy a 17 németországi tartományi szervezet közül tíznek neve *Landesamt für Denkmalpflege*, egynek *Landesdenkmalpflege*, kettő *Landesdenkmalamt*, egy-egy *Amt für Denkmalpflege*, illetve *Denkmalpflege*, és egyedül Rajnavidék-Pfalz szervezetének neve tartalmazza a kulturális örökség kifejezést: *Generaldirektion Kulturelles Erbe*. Az intézmények által megadott angol nevek is többnyire a *Monument Conservation* vagy a *Preservation of Historical Monuments* kifejezésekkel élnek, csak Szász-Anhalt esetében szerepel a *Heritage Management*. Közép-Európa más nemzeti intézményei közül Szlovákiaé szlovákul és angolul egyaránt a műemlék kifejezést hordozza ma is (*Pamiatkový úrad – The Monuments Board*), ahogy Csehországban a cseh elnevezés is (*Národní pamiatkový ústav*),

igaz ott annak angol fordítása *National Heritage Institute*. Nem magától értetődő tehát a már említett, 2001. évi magyarországi egyeztetet a műemlékvédelem kulturális örökségre cserélésére, amiben tíz évvel később legalább részben követett minket Románia is, ahol ugyan műemléki törvénye van az országnak és Nemzeti Műemléki Bizottsága – *National Commission for Historical Monuments* – nevű tanácsadó testülete, de a Nemzeti Műemléki Intézetet (*National Institute for Historical Monuments*), a Nemzeti Műemléki Hivatalt (*National Office for Historical Monuments*) és a Kulturális Emlékezet Intézetét (*Institute for Cultural Memory*) Nemzeti Örökség Intézetként (*National Heritage Institutes*) vonták össze.

Visszatérve a jogi vonatkozásokhoz: amennyire elfogadható, hogy Közép- és Kelet-Európában „a kulturális örökség fogalmának adaptálására általában a Világörökségi Egyezmény ratifikálásával” került sor, annál inkább kétségesnek érzem – legalábbis magyar vonatkozásban –, hogy erre egyben „az Európai Unióhoz való csatlakozási folyamat jogharmonizációs tevékenységének velejárójaként” került sor. (142. old.) A kulturális örökség kifejezésre történő internetes rákeresést igencsak segíti az Arcanum adatbázisa, annak ellenére, hogy a műemlékvédelem publikációinak nem kis része egyelőre nincs digitalizálva. Az így is biztosnak látszik, hogy még az 1990-es években is a kifejezés jelentős százalékban külföldi konferenciák, nemzetközi események kapcsán fordul elő az irodalomban. Az örökség a kulturális jelző nélkül, például építészeti örökségként kezdett először megkapaszkodni, egyértelműen a védett műemlékeknél szélesebb körű építészeti értékek összességének jelölésére. A világörökség mellett fontos szerepet játszott az 1991-től az Európa Tanács kezdeményezésére, az Európai Unió támogatásával egyre több országban évente megrendezett Európai Örökség Napjai programsorozata, amelynek magyarországi eseményei a Kulturális Örökség Napjai elnevezéssel ivódtak a köztudatba. A jogharmonizáció viszont a kulturális területen igencsak soványka feladatot jelentett – a kultúrát az Unió alapvetően nemzeti kérdésként kezeli. Amit azonban elvártak tőlünk, az a kulturális javak kivitelének és a restitúció kérdésének szabályozása volt. Ez a feladat vonta maga után a Kulturális Örökség Igazgatósága 1997-ben, tehát még a következő évi választások előtt hozott törvény alapján 1998-ban történt megalapítását, amit a szakma központi igazgatását hiányoló régészetnek sikerült kihasználnia, hogy az Igazgatóságon belül a régészet is kormányzati bázist nyerjen. Ez a partikulárisnak tűnő lépés kapott váratlan megerősítést már a választások után, amikor a Művelődési és Közoktatási Minisztérium nevét Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumává változtatták – erre a két történésre Sonkoly Gábor is utal munkájában, mint esetleg a magyar politika európai uniós igazodásának jeleire (211. old.). Magam legalábbis a minisztériumi átnevezést egyértelműen a „nemzet mitikus interpretálása irányába” tett lépésként láttam akkor és látom ma is – semmilyen uniós igény nem magyarázta a közoktatás kifejezés eltüntetését a minisztérium nevéből. 2001-ben aztán a KÖI-t egy sor más kisebb intézménnyel együtt – a kormányzati intézményrendszer egyszerűsítésének szlogenjével – betagolták az Országos Műemlékvédelmi Hivatalba, de az elnevezésben az örökség „győzött”, így született meg a 2012-ben aztán felszámolt Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, egyben a sok év munkájával kidolgozott, 1997. évi műemléki törvényt összegyűrték a régészetet és a műtárgyfelügyeletet szabályozó törvénnyel, megszövegezve az azóta sokszor és ritkán előnyére megváltoztatott örökségvédelmi törvényt. A 2012. évi felszámolással az ettől függetlenül sokintézményes bázisra épülő régészet vesztett kevesebbet, a műemlékvédelemnek viszont az egyetlen, 140 éves múltra visszatekintő intézménye szűnt meg – ellentétben a disszertációban szereplő megállapítással (227. old.) szó sincs arról, hogy a KÖH szerepét átvette volna a Forster Központ, feladatai és személyi állománya több intézmény között szóródott szét és vesztett részben el. A változásokat szinte plakátszerűen jelezte az 1997-ben alapított hivatali tájékoztató újság Műemléklap címének 2002-es Örökségvédelemre, majd 2005-től egyszerűen Örökséggé változtatása, végül a lapnak a hivatali felszámolást már 2011-ben megelőző megszűntetése. A műemlékvédelem név

elvesztése – a disszertációban is a számtalanszor használt örökségvédelemhez képest csak ritkásan, többnyire a meghaladott múltra vonatkozó történeti összefüggésben fordul elő, akár még pejoratív hangsúllyal is – végül is az érdemi műemlékvédelmi tevékenység erős korlátozásához, napjainkra lényegében felszámolásához vezetett. Minderről természetesen nem a kulturális örökség kifejezés tehet, annál inkább az azt leginkább csak divatként használó politika. Az azóta végképp eluralkodott zavaros történetet jól példázza, hogy a disszertációban hol a KÖH Világörökségi Dokumentációs Tára szerepel annak 2010-es szerzői használata kapcsán (154., 423. jegyzet), az idézett dokumentumok bibliográfiai tételeiben is, hol pedig a Forster Központ Világörökségi Főosztálya, mint a hazai világörökségi intézményrendszer része – mára már az utóbbi is a múlté.

Egy kifejezés természetesen nem lehet bűnös, de a használata ágyazott meg a mai helyzetnek. Nem állítom, hogy egy ördögi összeesküvés okozta – a magyarországi történésekre az utolsó két évtizedben nem volt jellemző még a középtávú tervezés és előrelátás sem –, de a parttalan eszmére alapozva parttalanná vált intézményrendszerben önállóságát veszített műemlékvédelem név nélkül már nem volt képes megőrizni önmagát: a műemlék-tulajdonosok, használók, beruházók, tervezők egyhangú helyeslése közepette az ugyancsak erősen érintett politika minden korláttól megszabadította az érintetteket és mindenek előtt saját magát. A kulturális örökség fogalmának magyarországi alkalmazása mára a műemlékvédelmi szervezet teljes, az állami műemlékvédelmi tevékenységnek pedig lényegében vett megszüntetését vonta maga után – a fogalom nem történeti vagy akár a történelemmel szemben álló konstrukcióként jelent meg ebben a folyamatban, hanem politikai döntések „fedőszerveként”. Így aztán egyáltalán nem létezik már olyan hatóság, amely a dolgozatban új nemzetközi fejleményként, illetve fogalomként leírt „vizuális integritás” szellemében akárcsak vizsgálná a budapesti magasház világörökségi veszélyeit, esetleg előírná a hatásvizsgálatot.

Véleményem szubjektivitásának hangsúlyozásával kezdtem a mondandómat, erre történő utalással kívánom be is fejezni. Amikor az 1970-es évek végén, a 80-as évek elején generációból viszonylag sokan az Országos Műemléki Felügyelőség tudományos osztályára kerültünk egy jelentős intézményi fejlesztés következtében, az ICOMOS körüli ügyek meglehetősen zavarosnak tündek számunkra és számomra. A műemlékvédelemnek a disszertációban a kulturális örökség szempontjából egyfajta negatívumként említett szakmaisága, a műemléki épületkutatás módszerének kiteljesedése jegyében fel sem merült bennünk, hogy közünk lenne hozzá és feladatunk benne. Amikor már az 1990-es évek első felében a tudományos részleget irányító Hokkyné Sallay Marianne ezt szóvá tette, rámutatva, hogy a Velencei Karta magyarországi generációjának erős tudományos hátterére gondolva a mi generációnk távolmaradása káros lehet, néhányan beléptünk a szervezetbe. Hiába bizonyult azonban sikeresnek például a korábban már említett, 2004-es nagy nemzetközi konferenciánk, a különböző ICOMOS rendezvények, élükön a szervezet munkájának irányt adó, tisztújító kongresszusokkal és a hozzájuk kapcsolódó világkonferenciákkal, a zavarosság érzetét egyáltalán nem csökkentették. Sonkoly Gábor disszertációjában – nem kevés munkával – most keretet és formát adott ennek az érzésnek, amikor elemzéseivel rámutatott a kulturális örökség fogalmára alapozott egész változási irány terminológiailag a „bolyhos” jelzővel leírt jellegére. Ez a felismerés elősegítheti, hogy a hazai tudományosság, végső soron pedig a „bolyhos” fogalom parttalansága és megfoghatatlansága következtében bekövetkező örökséppusztítással szembesülő társadalom valamikor a jövőben szükségét érezze a felszámolt magyar műemlékvédelem újrateremtésének.

Budapest, 2017. március 9.

Lóvei Pál